

Inhoud

Inleiding: De hete zomer van 2014 7

Eerste lens: hoe we praten

- 1 De homo islamicus 25
- 2 Het islamdebat 40
- 3 Exotische woorden 52
- 4 De vrijheid van belediging 67

Tweede lens: wie we zijn

- 5 Religieverlegenheid 87
- 6 De onderbewuste geschiedenis 105
- 7 Moslims tellen 118
- 8 Naar een Europese islam? 127

Derde lens: hoe we met elkaar omgaan

- 9 Tolerantie en dankbaarheid 151
- 10 Het waardendebat 164
- 11 Thuis voelen 174
- 12 Verlegen juristen 189

Epiloog: Een botsing van vanzelfsprekendheden 204

Noten 221

Inleiding

De hete zomer van 2014

Het was een bijzonder gezelschap dat zich in september 2014 had verzameld in het achttiende-eeuwse zaaltje aan de Kneuterdijk in Den Haag. Drie ministers (Justitie, Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken), en de hoofden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, de Militaire Inlichtingendienst, de Nederlandse Coördinator Terrorisme en Veiligheid, en van het Openbaar Ministerie. Samen met enkele deskundigen, onder wie ik, zaten gedurende drie uur aan de lange tafel. Crisisoverleg, heette het.

Die zomer was een gedenkwaardige, hete zomer geweest. En niet alleen vanwege de temperaturen. In de woestijn tussen Syrië en Irak was een kalifaat uitgeroepen dat zijn bloeddorstige optreden graag via YouTube etaleerde, Israël bombardeerde Gaza in een nietsontziende oorlog tegen Hamas, in de Schilderswijk in Den Haag zwaaiden jongeren in talibaneske kledij met ISIS-vlaggen en riepen anti-semitische kreten, en vlak voor de zomer was tijdens een PVV-bijeenkomst luidkeels geroepen om ‘minder, minder!’ Marokkanen. De gemoederen in Nederland waren enorm opgelopen. Moslims verweten de NOS en de Nederlandse overheid alleen maar oog te hebben voor de gruwelijke misdaden van ISIS, en nauwelijks voor die van Israël. Omgekeerd kregen moslims het verwijt weg te kijken van wat hun geloofsgenoten aanrichtten, en van de misdaden gepleegd

in naam van de islam door ISIS. Ook op scholen waren deze buitenlandse perikelen binnengedrongen; er kwamen meldingen van ‘radicalisering’ onder moslimleerlingen, en van een vijandige sfeer van leerlingen tegenover docenten.

Maar dat was niet de belangrijkste reden om op zo’n hoog niveau overleg te voeren. Het ‘kalifaat’ van ISIS bleek een magnetische aantrekkingskracht te hebben op Nederlandse moslimjongeren, van wie er al meer dan honderd waren afgereisd naar Syrië. De Nederlandse overheid achtte de situatie kritiek, en vond dat ze moest optreden. Aan die grote tafel in de zaal aan de Kneuterdijk lag de nadruk daarom op de ‘geradicaliseerde moslimjongeren’ en op de ‘Syriëgangers’. Wat bewoog hen toch, en hoe kon men ze tegenhouden, en wat te doen met degenen die terugkeerden uit het oorlogsgebied? Moest de wetgeving daarop inspelen? En wat moest dan strafbaar worden gesteld – ‘rekrutering voor jihad’, of was het beter te spreken van ‘gewapende jihad’? Wat was dat eigenlijk, jihad? En over hoeveel geradicaliseerde jongeren hadden we het eigenlijk? Kon daar een profiel van opgesteld worden, zodat de politie wist waar ze naar moest uitkijken?

Logische vragen, zou je op het eerste gezicht zeggen. Maar ik was verbijsterd. Dezelfde vragen waren precies tien jaar eerder gesteld, in 2004, het jaar van de brute moord op Theo van Gogh in Amsterdam. De overheden waren sindsdien met man en macht aan de slag gegaan om de zorgelijke situatie van radicaliserende moslimjongeren en oplopende maatschappelijke spanningen aan te pakken. Gemeentes kwamen met beleidsplannen, de regering vaardigde extra strafwetgeving uit en stelde meerjarenplannen op tegen radicalisering, de politie stuurde meer blauw de straat op, de

AIVD verhuisde naar een groter onderkomen omdat ze de enorme uitbreiding van personeel niet kwijt kon. Debatten werden georganiseerd over burgerschap, academici werden aan het werk gezet om onderzoek te verrichten naar deze onbekende bevolkingsgroep met haar al even onbekende religie.

Maar tien jaar later, in 2014, leken we weer terug te zijn bij af. In dat overleg aan de Kneuterdijk gingen dezelfde vragen, analyses, diagnoses en oplossingen heen en weer over de brede vergadertafel. De kennis en ervaringen van de afgelopen tien jaar waren blakend afwezig. Hadden we dan niets geleerd? Hadden al die inspanningen van de afgelopen tien jaar dan niets opgeleverd? Je zou het haast geloven. Er leek sprake te zijn van een algeheel geheugenverlies. Dat was op zichzelf ook niet zo vreemd. De tientallen onderzoeksrapporten van de afgelopen jaren lagen in laden te verstoffen, de discussies en cursussen waren vergeten, en de honderden ambtenaren die ooit waren belast met dit onderwerp waren inmiddels overgeplaatst naar andere functies. Daarnaast stond ook het fenomeen radicalisering niet meer prominent op de agenda, omdat de terrorismedreiging al enige tijd niet meer zo groot was. Er was zelfs sprake van een inkrimping van de AIVD. Geen wonder dat iedereen in 2014 volledig overrompeld was door de gebeurtenissen.

Zelf werd ik er wat mismoedig van. Al die artikelen, opiniestukken en lezingen, al die honderden trainingen en cursussen die ik en vele, vele anderen gedurende meer dan tien jaar hadden gegeven aan imams, politie, journalisten, moslimjongeren, burgemeesters, gemeentes in heel Nederland – was het dan allemaal voor niets geweest? Alle kennis en inzichten van de afgelopen jaren waren blijkbaar

verdamppt. Of had ik zelf onvoldoende begrepen wat zich werkelijk afspeelde?

Voor veel mensen was de verklaring heel eenvoudig: het ligt aan de islam en de moslims, daar zit gewoonweg iets agressiefs in, en als je even wegstijgt, dan steekt het de kop weer op. Daar valt niet tegen aan te workshoppen en te cursussen. Een begrijpelijke visie, maar niet eentje die ik deelde. Want ik had in de afgelopen jaren te veel moslims in Nederland ontmoet die enorm begaan waren met Nederland, en die zich met hart en ziel hadden ingezet om bij te dragen aan samenwerking en samenleven in deze maatschappij, die zij nadrukkelijk zagen als de hunne. Daarbij werden zij juist geïnspireerd vanuit hun religie, de islam.

* * *

Op het moment dat ik dit schrijf zijn we alweer meer dan vijf jaar verder. Na die zomer van 2014 zijn we opgeschrikt door bloedige aanslagen in Parijs, Brussel, Nice en Berlijn, en is ISIS inmiddels zo goed als weggebombardeerd uit het Midden-Oosten. Onze aandacht wordt getrokken door andere gebeurtenissen, zoals migratiestromen naar Europa, een Europese Unie die barsten vertoont, veranderende machtsverhoudingen op het wereldtoneel, een pandemie die zich uitstrekt over alle continenten. Bij het bredere publiek is een islammoehheid ingetreden. We zijn er wel een beetje klaar mee, met die islam.

Maar tegelijkertijd staat iedereen op scherp. Elk incident, elke uitspraak, elke aanslag waar moslims bij betrokken zijn leidt onmiddellijk tot een heftige herleving van het islamdebat. Iedereen springt op uit de loopgraven, we bestoken

elkaar met de mitrailleurs vol kritiek en beledigingen, en daarna duiken we weer terug in onze schuttersspuitjes, in afgematte afwachting van het volgende moment. Zo werd het Nederlandse nieuws in 2017 enkele weken beheerst door berichten over financiering van moskeeën vanuit het Midden-Oosten, in 2018 waren we twee weken vol van een proefschrift over salafisme waar een moskee formeel bezwaar tegen had aangetekend, in het voorjaar van 2019 was iedereen in de ban van een islamitische middelbare school waarvan enkele docenten volgens onze geheime dienst contacten zouden onderhouden met jihadistische terroristen, in najaar 2019 stonden de kranten vol met nieuwsberichten over onaanvaardbaar salafistisch onderwijs op Koranscholen, en in februari 2020 kon heel Nederland meekijken hoe bestuurders van ‘salafistische’ moskeeën werden gehoord door een speciaal ingestelde Tweede Kamercommissie. Als u dit leest is er ongetwijfeld weer een ander islamgerelateerd voorval dat de Nederlandse gemoederen bezighoudt.

Zo hobbelen we van het ene incident naar het volgende. Blijkbaar zitten we allemaal in gespannen afwachting van de manier waarop ‘de islam’ nu weer van zich zal laten horen. Dat geldt overigens evenzo voor de moslims in Nederland: ook zij houden hun hart vast voor wat er allemaal komen gaat, en vooral voor de reacties daarop die zich tegen hen zouden kunnen keren. Het islamdebat is een kras geworden in de vinylplaat die Nederland heet, en waar de naald in is blijven steken.

‘En, gaat het nog wat worden met die islam?’ Dat is een vraag die ik regelmatig krijg tijdens borrels, feestjes of diners als ik vertel dat ik mij bezighoud met de islam in

Europa. De vragenstellers zijn bijna altijd wit en van middelbare leeftijd, en hun zorg over de toekomst is vaak groter dan hun belangstelling voor wat er nu werkelijk aan de hand is. Er worden daarom ook nooit langere antwoorden of analyses van mij verwacht; men wil een ‘ja’ of ‘nee’, met een korte toelichting.

Maar zo eenvoudig ligt het niet. De incidenten, aanslagen en andere gebeurtenissen in binnen- en buitenland geven inderdaad geen reden voor optimisme. Tegelijkertijd is door mensen en instanties in Nederland heel veel gedaan om te komen tot vormen van goed samenleven. Parallel daaraan hebben de Nederlandse moslimgemeenschappen in de afgelopen jaren enorme ontwikkelingen doorgemaakt. Dat gebeurt weliswaar niet altijd op de manier die de autochtone Nederlander zou verwachten of wensen – waarom zijn veel van die jonge, hoogopgeleide en geïntegreerde moslims bijvoorbeeld zo religieus? – maar de nieuwe generatie moslims is onvergelijkbaar anders dan de eerste generatie gastarbeiders. Eigenlijk is het verrassend hoe groot de stappen zijn die we in zo’n korte tijd hebben gezet. Maar we lijken die niet zien, of niet te willen zien.

Dat was ook het geval die middag in 2014 in het pand aan de Kneuterdijk. Eigenlijk hadden wij ons toen de vraag moeten stellen: als al die inspanningen en maatregelen en goede bedoelingen en ideeën die vanaf 2004 in gang waren gezet niet hebben geholpen, waarom zou dat dan na 2014 wel het geval zijn? We hadden de rust moeten nemen om terug te kijken en ons af te vragen: wat hebben wij over het hoofd gezien? Wat zijn onze blinde vlekken? Zijn er misschien toch andere oorzaken aan te wijzen voor radicaal gedrag van bepaalde moslimjongeren en voor de polarisering

tussen moslims en niet-moslims? Hoe zorgen we ervoor dat we niet opnieuw dezelfde paden gaan bewandelen die blijkbaar geen oplossingen hebben geboden?

Deze vragen gaan verder dan: wat hebben we gedaan? Het gaat om de vraag: wat hebben we gemist? Een antwoord op die vraag had ons kunnen helpen om te voorkomen dat we over pakweg tien jaar weer opnieuw geconfronteerd worden met dezelfde problemen. Maar in die crisissfeer van de zomer van 2014 was er geen tijd om rustig na te denken. Met name de beleidsmakers en politici zaten trappend aan tafel met de brandende vraag: wat gaan we dóen?! Men wilde actie, geen reflectie.

Ook ik was in de eerste maanden na dat overleg van 2014 meegegaan in dit gevoel van urgentie. Net als in de periodes na de aanslagen in New York van 11 september 2001, en vervolgens na de moord op Theo van Gogh in 2004, gaf ik na de zomer van 2014 gehoor aan de golf van uitnodigingen voor lezingen, gaf interviews in de media, zette een cursusreeks op voor Buitenlandse Zaken en ik gaf workshops aan leraren op scholen. Alleen probeerde ik daar ditmaal niet in te verdrinken, zoals in de voorafgaande jaren was gebeurd, maar bewust te observeren hoe ik zelf en de mensen om mij heen omgingen met dit fenomeen van 'de islam in Nederland'. Ik maakte mijn leefomgeving tot mijn studieobject. Daarbij moest ik moeite blijven doen om mij niet te laten overrompelen door de gebeurtenissen, die elkaar in krankzinnig tempo bleven opvolgen en die ons nauwelijks de tijd gunden om naar adem te happen. Ik nam nadrukkelijk de tijd om mijn gedachten te ordenen en alle inzichten en ervaringen van de voorbije jaren op een rijtje te zetten.

Dat bleek meer een zoektocht te zijn dan ik dacht. De 'islam in Nederland' wordt niet gekenmerkt door de gebeurtenissen zelf, merkte ik, maar door de wijze waarop wij daar in Nederland mee omgaan. Die omgang is namelijk anders dan in bijvoorbeeld Frankrijk, België of Oostenrijk. Ieder land heeft zijn eigen staatsrechtelijke regeling en culturele omgang met religie, zijn eigen geschiedenis met moslims, zijn eigen manier van omgaan met maatschappelijke vraagstukken. Die eigenheid is bepalend voor de manier waarop de islam in elk van die landen vorm heeft gekregen.

Nu is het niet zo eenvoudig om de vinger te leggen op die typische gedragingen van een land, zeker niet als je daar zelf deel van uitmaakt. Het gaat immers om omgangsvormen en manieren van reageren die zo vanzelfsprekend zijn dat de inwoner van dat land ze niet opmerkt als bijzonder. Neem bijvoorbeeld de vrijheid van religie. In Nederland wordt die uitgelegd als een vrijheid waar de overheid afstand van moet bewaren. Vandaar dat we onmiddellijk 'scheiding van Kerk en Staat!' roepen als er wordt gesproken over subsidiëring van imamopleidingen of moskeeën. In een land als België, daarentegen, worden de salarissen van de priesters, imams en rabbijnen betaald door de staat, en in Bosnië betaalt de overheid voor het onderhoud van kerken en moskeeën en voor opleidingen van geestelijken. Dat doen die staten om de vrijheid van religie juist mogelijk te maken. Het kan dus ook heel anders dan hoe wij het in Nederland gewoon zijn te doen.

De zoektocht naar de islam in Nederland werd daarom al snel een zoektocht naar dat wat zo 'gewoon' is voor Nederland. Dat dwong mij om niet te kijken naar wat zich voor mijn ogen afspeelde, maar juist naar wat zich aan

mijn blikveld onttrok. Maar hoe vind je blinde vlekken als juist het kenmerk daarvan is dat je ze niet ziet? Wetenschappelijke of feitelijke kennis hielpen mij weinig in deze zoektocht, besefte ik al snel. Het ging juist om het alledaagse, het vanzelfsprekende. Dat ontdek je niet door diepgravend onderzoek, maar door tussen je wimpers te kijken naar alles wat er om ons heen gebeurt. Geleidelijk daagde mij het beeld van wat ik de drie lenzen ben gaan noemen: hoe we praten, wie wij zijn, en hoe we met elkaar omgaan. Hoe meer ik keek door deze drie lenzen, hoe meer ik begreep waarom ‘de islam in Nederland’ een herhaling van zetten lijkt te zijn.

* * *

Eén manier om met deze nieuwe blik te kijken naar ‘de islam in Nederland’ was door extra ogen in te schakelen. En wie waren daar geschikter voor dan de jongelui met wie ik dagelijks werkte: studenten. Ik was sinds 2008 verbonden aan de Universiteit Leiden als hoogleraar Islam en het Westen en gaf gastcolleges aan hogescholen en universiteiten door het hele land. Die werden in toenemende mate ook bevolkt door moslims, die in hun familie vaak de eersten van hun generatie waren die gingen studeren.

Uit deze rijkdom aan hoger opgeleide jongeren formeerde ik een aantal kleine groepjes door het hele land. Wij noemden onszelf ‘Denktanks’, die bestonden uit een interessant allegaartje jonge mensen. Moslims, niet-moslims, sommige waren diepgelovig, andere niet; de een kende Syriëgangers, de andere had pvv’ers in de familie. Maar allen vonden dat er iets moest gebeuren. En gedurende de jaren leerde ik ze